

أَحْسَنُ الْعَامِمِ

في معرفة الأفالم

تألیف

ابو عبد الله محمد بن احمد مقدسي

(قرن چارم ہجری)

ترجمہ

دکتر علی سعیدی مسروی

انتشارات کوشش

مؤسسه پژوهشی و انتشاراتی کومش

ناشر کتابهای:

فرهنگ و تاریخ و عرفان و هنر ایران

تقدیم می‌کند

(۸۰)

انتشارات کومش

احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم

تألیف:

ابوعبدالله محمدبن احمد مقدسی

ترجمه دکتر علینقی منزوی

چاپ دوم - سال ۱۳۸۵ خورشیدی

۱۲۰۰ نسخه، چاپ احمدی

شماره شابک: ۹۷۲-۷۰۰-۹۶۴۷۰۰ - قیمت ۸۷۱۰ تومان

ISBN 964-7000-47-2

تهران - ونک - خیابان آفتاب - شماره ۲۱ - تلفن: ۰۲۱-۸۸۰۴۸۱۰۰

www.komesh.com

info@komesh.com

مقدسی، محمدبن احمد، ۳۴۶-۳۸۰

[احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، فارسی]

**احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم / تأليف ابوعبدالله محمدبن احمد مقدسی؛ ترجمه
 علینقی منزوی. -- تهران: کومش، ۱۳۸۵.**

۲ ج. -- (مؤسسه پژوهشی و انتشاراتی کومش؛ ۸۰)

ISBN 964-7000-47-2

فهرستنويسي براساس اطلاعات فیا.

**۱. جغرافیائی اسلامی -- متون قدیمی تا قرن ۱۴. ۲. کشورهای اسلامی -- جغرافیا
 -- متون قدیمی تا قرن ۱۴. ۳. ایران -- جغرافیا -- متون قدیمی تا قرن ۱۴. الف. منزوی،
 علینقی، ۲ - مترجم. ب. عنوان.**

۹۱۰/۹۱۷۶۷۱

۵۹۳ / ۳۰۴۱

۱۲۸۵

۸۴-۳۷۴۹۱

کتابخانه ملی ایران

بنام او

به گوینده گیتی برازنده است
سخن چشم و گوینده چشم آفرین
کسی کوز دانش برد توشه‌یی
ز آغاز کیهان و انجام وی
جهان را سخن زیب و آرایش است
بیست و پنج سال پیش (سال ۱۳۶۱ خورشیدی) بعد از گذشت
یک هزار و بیست و هشت سال (۱۰۲۸) برای نخستین بار کتاب نفیس
احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم محمد بن احمد مقدسی بیارجمندی
جغرافیانویس مشهور قرن چهارم هجری که از منابع بسیار مهم و درجه
اول تحقیقات جغرافیایی و تاریخ اجتماعی ممالک اسلامی در قرن
چهارم هجری است بنا به پیشنهاد نگارنده توسط استاد دکتر علینقی
منزوی ترجمه و جزء انتشارات شرکت مؤلفان و مترجمان ایران در دو
مجلد در تهران چاپ و منتشر شد، و در اندک مدت نایاب گردید.
در فاصله این سال‌ها به طور مکرر درخواست تجدید چاپ آن
به وسیله افراد و مؤسسات فرهنگی شده و می‌شود.
اکنون بسیار خوشوقتم که چاپ دوم آن در یک مجلد کامل به
مشتاقان این کتاب و جامعه فرهنگی تقدیم می‌گردد.

تهران ونک اردیبهشت سال ۱۳۸۵ خورشیدی

عبدالرّفیع حقیقت (رفیع)

فهرست مطالب بترتیب صفحات

XVII	تذکار لازم
XXIV	پیشگفتار دخوبه
XXXI	نشانه‌های اختصاری
95-1	مقدمات و فصول
4	۱- روش مؤلف در تدوین کتاب
4	۲- پیشگامان جغرافیا
9	۳- بیان اصطلاح‌ها
11	۴- تاریخ نگارش و پیشکش
11	۵- ہوژش
13	۶- فهرست بخش‌های کتاب
14	۷- دریاها
16	ترسگاه‌ها
28	۸- رودخانه‌ها
34	۹- شهرهای همنام یا مترادف
43	۱۰- لهجه‌ها
45	۱۱- روش بیان مؤلف
46	۱۲- ویژگیهای هر سرزمین
50	۱۳- منبعها و ذمیان
50	آنچه

56	قرائتها
57	استثناءها
58	دیگری مردمی هرمذهب دارد
59	ذمیان
59	چهاد بجای هفت
60	۱۴- راهها که بازدید کردہ ام
64	۱۵- بارگاه‌هایی که مشکو کند
67	۱۶- جدول کارگزاران
83	۱۷- اقلیم‌های جهان
86	اقلیم نخست
87	اقلیم دوم (رسو)
88	اقلیم چهارم
89	اقلیم پنجم (ششم)
90	اقلیم هفتم
90	۱۸- نمای کشور اسلام
	بخش پنجم
	شش اقلیم عربی
156-99	(1) جزیره عرب
102	فهرست واره
104	گزارش
113	میقات حج
127	فهرست مخالفهای یعن
134	کلیاتی درباره این سرزمین
137	بازرگانی
139	اندازه گیری
140	بول
141	رسم و آئین
145	دیدنیها در مکه، احتفاف، عدن

147	اخلاق، دولت، مالیات
149	فاصله‌ها
155	فاصله راه‌ها
189-157	(2) سرزمین عراق
158	فهرست شهرها
161	گزارش، کونه، قادسیه، سورا
163	بصره - آبادان
165	واسط - بغداد
167	بغداد - خانقین
169	دیر عاقول - عکبرا - سامرا - مدائن
171	تکریت، حلوان، دجله
173	جزر مرد - کلیات: هوا
175	کلیات، گنوسیزم در عراق
177	ستایش از گنوسیزم در عراق
179	لهجه، اقتصاد
181	دیدنیها
183	حکومت؟ نام خلیفه‌کان عباسی
185	خارج
187	مالیات، فاصله‌ها
210-190	(3) سرزمین اقویور
210-191	اهدیت اقویور
193	فهرست شهرها
195	گزارش: نوکرد، شانین
197	نصیبین، آمد، میانارقین
199	حران، رها، خابور
201	آئین، قرائت
203	آب، بازارگانی
205	دیدنیها، شکفتیها

207	قسطنطیه
209	فاصله‌ها
273_211	۴) سرزمین شام
213	مرزها
215	اصحاب کوف
217	فهرست خورده‌ها
219	حلب
221	حمص، دمشق
223	مسجد جامع دمشق
225	بانیاس، صیدا، بیروت، بعلبک
227	فاصله‌ها
229	بیان، لجون، کابل، عکا
231	جشن حوز، رملہ
233	بیت المقدس
235	مسجدات‌ها
237	صغرہ، مسجد اقصا
239	دیدنیهای مسجد اقصا، سلوان
243	بیت چبریل، میماں
244	Hustلal، قیساریہ
245	ناپلیس، عمان
246	رقیم
248	کفرسaba، عمواس
250	اذرج، وبلہ
251	کلیات
255	اندازه‌ها
256	رسم‌ها
257	کلیات، مسجد، خانقاہ، جشن صلیب
259	کانها، دیدنیها
261	آبها، شگفتیها

263	دیدنیها، ابوریاح، بعلبك
265	یک بحث فقهی جغرافیایی
267	کوههای مقدس
269	حکومت، مالیات
271	فاصله‌ها
309 – 274	(5) سرزمین مصر
275	فهرست شهرها، بررسی فهرست وار
277	گزارش : فرما
279	قلزم، عبادیه
291	اسکندریه، فسطاط
287	اسوان، قیوم، ثنس، دمیاط
288	کلیات : قرائت، زبان، اقتصاد
291	صادرات و پیزه، موز، ترمص
293	سنجه، اندازه گیری
295	اندازه گیری آب نیل
297	ویرگیهای رود نیل
299	دیدنیها
301	دیدنیهای شکفت انگیز
303	منارة اسکندریه، مرزها
306	فاصله‌ها
368 – 311	(8) سرزمین مغرب
311	بررسی کوتاه
315	سوس دور، اندلس
317	گزارش
319	افرقیه، قیروان
323	جزیره ابوشریک، حوق حمزه
325	قاهرت
327	فاس
۳۲۹	سجل‌نامه
	اطرائیش

332	صفیلیه
333	قرطبه، ارجونه
335	وادی عبدالله، قرمیس
338	گلیاتی چند درباره این سرزمین
338	آنین
342	آداب و رسوم
243	بازرگانی
345	شگفتیها، پول رایج
347	سرزمین میامان
351	حکومت
352	فاضله‌ها
367	یادی از بادیه عرب
357	بررسی کوتاه
362	گزارش گسترده‌تر
بخش دوم	
سرزمین ایران	
372	جغرافیای کواز
377	زبان مردم
425 – 378	(۷) خاوران
381	هیتل
382	بررسی کوتاه
391	گزارش گسترده‌تر
405	نموجک
409	کش، نف چنانیان
412	جیحون و کراندهایش
423	گذرگاهها و شاخه‌هایش
427	بخش خراسان
438	گزارش
440	طالقان
441	بدخشنان

442	غزنین، بامیان
443	کابل، بُست
444	زرنگ
447	هرات، باب طعام
453	مره
456	دندانخان، سرخس
459	قصراحت، ایرانشهر
462	شامات
465	بیهق، گویان
466	سفرائین، استوا
472	کلیاتی درباره این سرزمین
473	مذعہب
474	بازرگانی
478	آداب و (سوم)
482	سگستان
487	شگفتیها
488	مشهدها
482	دولت سامانی
497	خارج
552 – 517	(8) سرزمین دیلم
518	گزارش
519	گرگان، طبرستان
521	بسطام، بیار
523	شهرستان
526	آمل
528	سلاوند، درلاب
531	سد ذوالقرنین
539	کلیاتی ذر باره این سرزمین
539	منصب
544	دیدنیها

545	آداب و رسوم
546	آئین همسری
547	حکومت
549	خارج
550	فاصله‌ها
571 – 553	(9) سرزمن رحاب
554	فهرست شهرها
556	گزارش
562	کلیاتی در باره این سرزمن
564	بازرگانی
565	شکننیها
566	آداب و رسوم
566	فاصله‌ها
801 – 572	(10) سرزمن کوهستان
573	مرزها و نهرست شهرها
574	گزارش
575	ری، همدان
576	احنهان
579	یهودیه
581	اردستان، کاشان
589	کلیاتی در باره این سرزمن
590	دین
591	قرائت
592	بازرگانی
592	ویژگیها
593	شکننیها
595	لهجه
596	دیدنیها
598	مالیات
599	فاصله‌ها

628 – 602	(11) خوزستان
606	فهرست شهرها
609	گزارش
609	شوش، بصرنا
610	بیروت، جندیشاپور
611	شوستر
613	اهواز
617	رامهرمز
619	کلیاتی در باره این سرزمین
620	آئین
621	آداب و رسوم
622	بازرگانی
622	ویژگیها
623	کشاورزیها
624	زبان
625	فاصله‌ها
679 – 629	(12) سرزمین فارس
630	فهرست واره
632	شیراز
633	شاپور، استخر
634	گزارش
636	جنابده، سیراف
638	دارابگرد، سوره
640	نیزیز، شیراز
642	کردنا خسرو
643	قس، دشت بارین
645	شهرستان
646	کازرون، نوبندگان
648	استخر

652	کلیاتی در باره این سرزین
653	آنین، رسم‌ها
654	ساختمان
656	تاریخ
657	بازرگانی
660	شگفتیها
664	کردها
666	وضع جغرافی
667	بدیهیا
668	حکومت
871	خرج؛ اندازه‌گیری
881	نایبله‌ها
881	فهرست شهرها
882	گزارش
699 – 880	(13) سرزین کرهان
689	منوچان، جوی سلیمان
691	کلیاتی در باره این سرزین
691	مذهب
692	آداب و رسوم
693	بازرگانی
694	کوهها
695	زبان
806	حکومت
697	نایبله‌ها
728 – 700	(14) سرزین سند
700	فهرست سرزین سند
701	گزارش
702	توران
703	دیپند، ملتان
704	قزدار، منصوره

705	دیبل، تبلی
706	قتوچ، قدار
707	کلیات
708	بازرگانی، اندازه‌ها
709	رسم و عادت
710	بُت‌ها
711	مرزها، حکومت
712	فاصله‌ها
713	کویر
716	کوه‌ها
720	فاصله و راه‌ها
721	راه نیشاپور
722	راه دامغان، راه قهستان
723	راه سند، شهر کها
724	آب شتران
725	ساغند
726	زاور، چاه شک
727	دیه سلم، اسفید
728	فهرست راهنمای
731	

تذکار لازم

احسن التفاسیم فی معرفة الاقالیم نام کتاب جغرافیای عربی بسیار مشهوری از او اخیر قرن چهارم هجری (دهم میلادی) است که شمس- الدین ابو عبدالله محمد بن احمد بن ابی بکر بناء شامی مقدسی (بدون تشدید با تخفیف دال) بیاری آنرا در سال 375 هجری تألیف کرده است. تنها اطلاعی که درباره زندگانی مقدسی بیاری دائم از مطالب کتاب خود او پدست می آید و گویا به ظاهر این تنها کتابی است که تألیف کرده است .

جد پدری او ابو بکر بنا سازنده استحکامات عکا برای احمد بن طولان بوده است . جد مادرش ابو طیب شوae از بیار قومس (کومش) ایران؛ از بخش بیار جند شهرستان شاهروド در استان سمنان واقع بر کرانه شمالی کویر مرکزی ایران است. بهمین جهت این بزووهشگر زرف اندیش از سوی مادر ایرانی است و خود وی نیز ضمن بیان اوضاع جغرافیائی بیار (ورقهای 521 تا 523) در همین کتاب می نویسد :

«من از آن رو و به دو دلیل در باره بیار مانند قصبه‌ها دراز - گوئی نمودم: نخت آنکه بدانی، من با تو انائی بر دراز گوئی، در

باره شنیرها کوتاه آمدہام تا مباداً کتاب دراز شود . دوم آنکه ریشه خویشاوندان مادری من آنجا می باشد . هر فومنی را که شما در بیت - المقدس بینی بدانکه از آنان است .

مردمان جد من ابو طیب شواء را می شناسند و می گویند وی با هجده تن پس از پیشامد حمربیه از آنجا به شام آمد است^۱ با مقدسی بد ظاهر در تاریخ میان سالهای ۳۳۱ و ۳۳۴ هجری در فلسطین به دنیا آمد و پس از سال ۳۸۱ هجری در تاریخی نامعلوم در نگذشته است . به نوشته باقوت حموی در مجمع البلدان مقدسی کتاب خود را حدود سال ۳۷۵ هجری (۹۸۵ میلادی) تألیف کرده است ، ولی از روی فقره‌ای از کتاب میتوان حدس زد که تألیف آن در پایان فرمابروائی سعد الدوله پسر سیف الدوله (متوفی در سال ۳۸۱ هجری) از امیران حمدانی شمال شام بوده است . بیشتر نوشته‌های مقدسی بیاری در این کتاب بر اساس مشاهدات و نجزیه تحلیل‌های عالمانه خود اوست . وی مانند دیگر جنرا فیادانان معاصر خود همچون اصطخری و این حوقل بسیار سفر کرده و به همین جهت کتاب او مشتمل بر نتایج تحقیقات و جستجوهای وی در پهنهٔ وسیعی از سر - زمینهای مرکزی و شرقی جهان اسلام است که وی از زادگاه خود در فلسطین به آنها سفر کرده بوده است . از کتاب وی بر می آید که او فلسطین و جنوب شام و نیز جزیره‌النَّفْرَ و بهویزه ایران و عراق را نیکو می شناخته ، ولی از غرب اسلامی یعنی مغرب و اسپانیا و نیز از سند در منتهای شرقی آگاهی وی کمتر بوده است . همانطور که در متن کتاب ملاحظه می‌فرمایند در فقره‌ای ادبیانه و متكلف نزدیک آغاز کتاب

به تفصیل بیان کرده است که چگونه در دیار اسلامی سفر کرده و برای تأمین معيشت خود گاه معلقی کرده و از تحریر خود در فقه بهره گرفته و به کسبها و مشاغل گوناگون پرداخته ، و گاه به سنت روزگار خود زندگی طلبگی داشته و آواره و جهانگرد بوده است. خود اومی گوید که فقهه فرائضی (دانایی به تقسیم شرعی میراث) و صوفی و عابد و زاهد و تاجر و وراق (استساخ کننده کتاب) و مجلد (صحاف) و امام جماعت و مؤذن و کاتب و مذکر و واعظ و جز اینها شده است. از لحاظ اعتقادات دینی مقدسی به ظاهر مذهب التقاطی داشته و در بند تعصبات و جزئیات نبوده است. از فرقه کرامیان نیشابور و خراسان که شاید در فلسطین هم با آنها آشنا بوده است ، با لحنی مساعد سخن می گوید ، آشکارا نسبت به عقاید معتزلیان اظهار تمایل می کند، به صوفیان سخت علاقه مند است و از خانقاہ ابواسحاق بلوطی نزکموده هستانهای جنوب شام وصف جالبی آورده است. در چند جا تمایل خود را به تشیع نشان داده، و از جمله می نویسد که چگونه در مسجد واسط بامر دی به نزاع برخاسته که از معاویه در مقابل علی (ع) طرفداری می کرده است. از همه اینها معلوم می شود که مقدسی سعه صدر داشته و مثناق آن بوده است که در مذاهب مختلف دین و فلسفه به جستجو بپردازد و بهترین آنها را انتخاب کند.

اساس آگاهی ما درباره متن احنون تقاضی مبنی بر دو نسخه موجود آن در برلن واستانبول است، ولی البته نسخه های جدید تری که از روی همین دو متن اصلی فراهم آمدند نیز در دست است. دخویه از همه اینها در چاپ علمی خود در مجموعه جغرافیایی عربی ، سوم لیندن 1877 چاپ 1906 میلادی با کمی تجدیدنظر ، استفاده کرده است . به

احتمال نسخه برلن از نسخه استانبول جدبدتر است . این نسخه به شخصی ابوالحسن علی بن حسن نام اهدا شده و از سامانیان خراسان و ماوراءالنهر باشوق و ذوق در آن سخن رفته است . نسخه استانبول این اهدا نام را فاقد است و از فاطمیان مصر و شام با لحن مساعد سخن گفته است . و این خود تمايزات شیعی مؤلف را که پیشتر برآن اشاره شد آشکار می‌سازد . در این نسخه نام کتاب بصورت کتاب المسافات دالولايات آمده که بادآور عنوان معمول کتابهای جغرافیائی آن زمان است که برای معرفت به کشورها و راهها بوده و بنام کتاب المسالک والمسالک خوانده می‌شده است . «جیر الدین علّیمی متورخ محلی بيت المقدس و خليل حبرون در کتاب الانس الجليل بتاریخ القدس و الخليل خود ترجمة جزئی آن توسط سوور در کتابش تاریخ ادخلیم و حبرون (پاریس 1978 میلادی، 11) از کتاب مقدسی به صورت البديع فی - تفصیل مملکة الاسلام یاد کرده است . به همین جهت میکل حدس زده است که مقدسی که مردی بسیار عملی بوده ، ممکن است شخصاً چندین تلخیص با گزیده از فصلهای خاص بصورت کتابهای چیزی برای استفاده رجال و صاحبان مناصب دولتی فراهم آورده باشد .

نسخهای اصلی کتاب مقدسی همچون کتابهای اصطخری و ابن حوقل با نقشهای همراه است (میلر این نقشه‌ها را در کتاب نقشه‌ای عربی ، یکم - پنجم اشتونتگارت 31 - 1928 میلادی منتشر کرده است) بطوریکه از این اثر نفیس فهمیده می‌شود مقدسی هدف بزرگی داشته و میخواسته است فایده تأثیفات جغرافیائی را که پیش از آن برای استفاده عملی و از نوع راهنماء یا از نوع کتابهای ادبی و در شرح غرایب و عجایب بوده است و سعی بخشد . وی موضوع

کارخودرا در تمام نقاط جغرافیایی مسکونی و بیان فعالیتهای حرفه‌ای و اقتصادی و تجارتی و دینی مردمانی که در آنها میزبانسته‌اند قرارداده است . به همین جهت در مقدمه نوشته است که قصد وی توصیف جغرافیایی جهان اسلام است و بیان دریاها و رودها و بیابانهای آن و جز اینها، و بحث درباره شهرها و نصبهای راهنمایی که آنها را به یکدیگر می‌پیوندد، و داروهای و گیاهان خاص و مراکز سوداگری و بازار گانی، و بیان مشخصات ممیز نواحی مختلف از لحاظ جمعیت و زبان و اختلافات بدنی، و بحث از اعتادات دینی گوناگون و وزنهای اندازه‌ها و سکه‌ها، و گفتوگو از خواراکها و درختان و گونه‌های مختلف آبیاری، و سخن از محسن و معایب مردمان هر ناحیه، و بحث از کالاهایی که از هر ناحیه صادر یا به آن وارد می‌شود، و بیان راهنمایی که از بیابانها و جاهای خطرناک می‌گذرد و منزلگاهها و فواصل میان آنها، و باد کردن از عوارض جغرافیائی و زمین شناسی نواحی مختلف، و اشاره به پنهانهای ثروتمند و حاصلخیز در مقابل سرزمینهای قبر وی حاصل، و باد کردن از مقابر و زیارتگاهها و غیره . بنابراین معلوم می‌شود که تعریف مقدسی از جغرافیا بسیار به تعریف جدید آن شاہت دارد، و همانگونه که جغرافیای طبیعی را شامل می‌شود، موضوعهای اجتماعی و اقتصادی و حتی مسائل دینی و انسان شناختی و مردم شناختی را نیز در بر می‌گیرد . روش مقدسی در همه این موضوعها مبتنی بر تجربه و مشاهده عینی بوده است ، در درجه اول به تجربه‌ها و مشاهده‌های شخصی توجه داشته و هر جا که امکان تجربه و مشاهده نبود از اشخاص مؤمن و راسته‌های آگاه کسب اطلاع می‌کرده و برای تکمیل معلومات خوبش به بایگانیهای رسمی و کتابخانه‌هایی مانند آنها که در دستگاه

عضدالدوله پادشاه آلبوریه و صاحب اسماعیل بن عباد وزیر دانشمند دیلمیان وجود داشت نیز مراجعه نسوده است . از کتابهای جغرافیای پیشینیان مانند کتاب جاخط نیز بهر دبرداری کرده است . با وجود این معرفت جملی همراه با دانشها و بینشیابی شخصی که ذهن روش و جستجو گر اورا جلوه گر می‌سازد؛ پیوسته سرچشمۀ عمدۀ نوشه‌های او بوده است . به همین جهت مقدسی بیاری منبع گرانبهائی در بارۀ حوادث تاریخی زمان خود بشمار می‌رود ، و اطلاعاتی در بارۀ طرز زندگی و طرز لباس پوشیدن و آداب و عادات و خرافات و چیزهای دیگر جامعه‌های محلی بدست میدهد . اطلاعات دینی و گفتگو از مبارزات و تعبصات فرقه‌ای که در کتاب مقدسی آمده بندرت از جای دیگر بدست می‌آید و از این رو کتاب او برای مورخان دین ارزش فوق العاده دارد . بطورمثال وی تنها منبع معتبری است که از گسترش شبکه کرامید و خانقاها و محافل پیروان آن در سرزمینهای مرکزی و شرقی اسلامی سخن گفته است . در کتاب وی از وجود بقایای خوارج در هرات و بادغیس سخن رفه است . وی به ویژه به تفصیل از فرقه‌ای مذهبی مخالف یکدیگر (شاید بر مبنای اجتماعی؟) سخن گفته است که وجودشان در زمان وی از خصوصیات زندگی شهری در خراسان و سیستان بود و گاه نامهای این فرقه‌ها را نیز ذکر کرده است . اسلوب عربی کتاب همیشه ساده و آسان نیست و این از تمايل مؤلف به سجع پردازی و موجز نویسی نتیجه می‌گیرد ، ولی در مقابل خواننده پاداش خود را با کسب اطلاعات دست اول از جغرافیای انسانی و طبیعی جهان اسلام در قرن چهارم هجری بدست می‌آورد .
بر جستگی و شایستگی این تألیف ارجمند تا این پایه وحداست

که مطالب آن همواره در طی بکثر ارسال مورد استفاده و استناد جمیع نویسنده‌گان و محققان اسلامی و خاورشناسان بوده است. آشنازی کامل نگارنده (رفیع) با این کتاب پر مطلب و گرانقدر که حاوی اطلاعاتی بسیار جامع و دقیق از علوم طبیعی و اجتماعی و اقتصادی و عقیدتی ممالک اسلامی در قرن چهارم هجری است به سال ۱۳۴۱ هجری خورشیدی که مشغول تحقیق و تألیف تاریخ قومس (کومش) شامل (سمنان، دامغان، شاهرود، بسطام، بیار، سنگسر، شهیبرزاد و جندق) بودم، مربوط می‌شود، در آن هنگام همراه با استفاده شایان توجه از این اثر ارزنده و پراهمیت متوجه شدم که این پژوهشگر دانشمند و توانا از سوی مادر قومی و هم‌ولایتی نگارنده است. هم چنین پس از بررسی‌های لازم معلوم شد که «مقدسی بیاری» نام خانواده‌گی وی بوده است که اشتباہی «مقدسی بشاری» خوانده و نوشته شده است. از آن زمان به بعد در مورد انجام کار ترجمه و چاپ و نشر کتاب احسن التقاسیم فی معرفة الانجیل به زبان فارسی و در دسترس فرار گرفتن عموم ایرانیان همواره در اندیشه و چاره بودم، تا اینکه در خرداد سال ۱۳۵۶ هجری خورشیدی نسبت به تأسیس شرکت مؤلفان و مترجمان ایران اقدام گردید و نگارنده کتاب احسن التقاسیم را جزو نخستین انتشارات شرکت معرفی کردم و خوشبختانه این پیشنهاد فوق العاده مورد توجه واستقبال اعضاء هیئت مدیره شرکت مؤلفان و مترجمان ایران واقع گردید و ترجمه و چاپ آن نیز به تصویب رسید. برای انجام کار ترجمه فارسی آن ابتدا آقای دکتر خدامراد مرادیان استاد زبان عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران در نظر گرفته شد و نسخه‌های مورد نیاز کتاب نیز تهیه و در اختیار ایشان

قرار گرفت. در این بین آقای دکتر مرادیان مأمور تدریس در دانشگاه الازم را مصروف گردید و در نتیجه با موافقت و صلاح‌بند شرکت مؤلفان و مترجمان ایران به راهنمائی آقای دکتر مرادیان کار ترجمه فارسی این کتاب منيف به آقای دکتر علیتنی منزوی استاد فلسفه و ادبیات زبان عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران که برای انجام این کار از همار تمایل و اشتیاق کرده بودند، محول شد.

اکنون بسیار خوش وقت و منتخرم که بعد از سالها انتظار این آرزوی دیرین جامه عمل بخود پوشید و کتاب احسن التفاسیه‌فی معرفة الادالیه که یکی از منابع مهم و درجه اول تحقیقات جغرافیا و تاریخ اجتماعی ممالک اسلامی در قرن چهارم هجری و از امهات کتابهای این رده است، بعد از گذشت یکیز از و بیست و هشت سال (1028 م) برای نخستین بار از طریق شرکت مؤلفان و مترجمان ایران به زبان فارسی ترجمه و چاپ و منتشر می‌گردد. توضیح اینکه این کتاب در اروپا به اهتمام دخوبه مستشرق هلندی متوفی سال 1809 ميلادي دوباره حاصل رسیده است (سال 1877 و سال 1908 ميلادي) و هر یك شرحها و متندر کانی دارد که در ترجمه پیش گفته این کتاب ملاحظه خواهد بود.

بدیهی است در این میان زحمات بی‌دریغ و پشتکارستایش انگلیز فاضل ارجمند آقای (ضا رضا زاده لنجکردی) که بدلت اشتغال و گرفتاریهای آقای دکتر منزوی سر بر سری امور مربوط به تطبیق و تصحیح و تتفییج چاپی ترجمه و تهیه و تنظیم و تدوین نهادهای کتاب از طرف سترجم به ایشان محول شد بود موجب کمال قدردانی و تشکر عمومی است.

تهران بتاریخ اول اسفند 1381 خورشیدی

مدیر عامل. عبدالرؤفیع حبیت (ریفع)

* پیشگفتار *

در مقدمه کوتاه بخش اول کتاب مقدسی در سال 1877 نوشته
که: «اثر پر ارج مقدسی در اروپا تقریباً ناشناخته بود، تا این که

* میخائيل یان دخویه و برایشگر احسن التفاسیم فی معرفة الاقالیم اثر
 المقدسی، مقدمه‌ای به زبان لاتینی بر چاپ دوم این کتاب که در سال 1906
 منتشر شده، نوشته است. چون این مقدمه در بر گیرنده تصویحات اندک و
 مفید مارکوارت J. Marquart به این کتاب است. لازم دیده شد که مقدمه
 لاتینی به فارسی ترجمه شود از آنجاکه در میان فضلای ایرانی کسی را که
 به زبان لاتینی تسلط داشته باشد نیافتنی از دو خواهر روحانی بزرگی و
 ایتالیایی که از فرط بزرگواری و فروتنی حاضر نشدند نامشان در اینجا
 آورده شود درخواستیم که این مقدمه را به ایتالیایی ترجمه کنند؛ دوست
 دانشمند جناب آقای مهدی سحابی نیز رحمت ترجمه آن را از ایتالیایی به
 فارسی بر عهده گرفتند. مجدد آ دانشمند گرانمایه و استاد ارجمند جناب آقای
 دکتر استفان پانوسی متمن ایتالیایی و فارسی را با لاتینی مقابله کرده و نکات
 مودمندی را یادآور شدند.

از این رو از خواهران روحانی و دوستان بزرگوار آقایان مهدی سحابی
 و دکتر استفان پانوسی که بازهایت بزرگواری ما را مدد کرده و ترجمه را
 با مهر بانی و رایگان انجام داده‌اند سپاس فراوان دارم.

رضا رخازاده لیکرودی

استاد بزرگوار پروفسور شپرنگر Sprenger نسخه‌ای خطی از این اثر را از هند [به اروپا] آورد و ارزش فوق العاده آن را چه در فهرست کتابهای خطی خود و چه در جاهای دیگر، بادآوری کرد. حال، با آن که چند سال بیش نگذشته، این کتاب نایاب شده وابن خود مؤید ارزش والای این اثر است. از این‌رو، نگارنده با کمال میل دعوت مدیران بنگاه انتشاراتی بریل E.J.Brill را برای تدارک چاپ جدیدی از آن پذیرفتم. برای دومین بار نسخه خطی برلین و رونوشت نسخه خطی قسطنطینیه را به دقت مقابله کردم. خوشبختانه بی‌بردم که به تصحیح چندانی نیاز نیست. شرح مفصل دکتر آلوارت Ahlwardt در باره نسخه خطی 6033 در صفحه 362 والخ کاتالوگ کتاب‌های خطی برلین این امید را در من برانگیخت که این نسخه، نمونه دومی از اثر اصلی باشد، که در این صورت به کار نگارنده کمک شایانی می‌کرد. اما در واقع، این نسخه رونوشتی از نسخه 8034 است که شتابزده تهیه شده بر از خطاهای افتادگی‌های بسیار است، و شپرنگر Sprenger نه از آن با عنده ان «نسخه برداری شده برای چاپ» باد می‌کند. از این‌رو، بعضی تغییرات در متون لازم آمد، تغییرات بیشتری را نیز در تعلیقات کتاب اعمال داشتم، به ویژه از آن‌رو که می‌توانستم خواننده را به کتاب ابن خرد ادبه خود ارجاع دهم.

اما از آن‌جا که مایل بودم ترتیب صفحات کتاب را [بدون تغییر] حفظ کنم تا فهرست زیرنویس‌های آن با ویرایش جدید نیز منطبق باشد، لذا لازم شد گهگاه فضای خالی در میان زیرنویس‌ها باقی گذاشته شود.

برخی از صاحبنظران تصحیحاتی را به نگارنده گوشزد کردند،

به ویژه آفای مارکوارت J.Marquart، که یا بنده را به کتاب‌های خود ارجاع داده، یا نظر خود را مستقیماً به نگارنده ابلاغ داشتند. ولی نظرات مستقیم ایشان زمانی به دست نگارنده رسید که بخش اعظم ویرایش حاضر به چاپ رسیده بود. ولی، اعمال این تصحیحات در جای خود ممکن نشد و از این‌رو در همینجا آورده می‌شود.

صفحه ۱۳، سطر ۱۱: بحره‌کند، تحریفی قدیمی است، بجای «هر کبّد» یا درست‌تر بجای «هر کبل» Harikel، که نامی ثانوی است برای سنجال‌ها.

» ۱۱۵ « ۳: ریوجان [درست است]

» ۱۳۳ « ۱۳: ولتو ماسبان، که در [کتاب] این خردابه، صفحه ۸، هم آمده است، بجای زوتوماسبان است، یعنی بزو تو ماسبان

» ۱۳۵ « ۶: ماذرو وا سبان [همان] mah-Drwaspan [است]

» ۱۳۷ « سطر آخر: جایگزین کبّد: تل فافاه، یعنی Tell papa (رک. به هو فمن، بر گزیده‌هائی).

» ۱۴۱ « ۲: زرم به ارمنی جرم germ است

» ۱۵۰ « ۷: ثم الى جسر ساغر ۳ مراحل ثم الى الفحودبة و هي بلد ابتي الماتى مرحلة

[ر.ک.: به همین کتاب ص 210 سطر ۵]

باز هم » ۱۵۰ « سطر ۱۴، بلد ابتي الماتى [آمده است] (نسی).

دانم درست است یا نه (D.G) [ر.ک.: به همین کتاب ص 210 سطر ۵]

» ۱۵۰ « سطر ۱۲، بمولصة [آوا نوشت عربی از

كلمة يوناني است]، [Pimôliga]

» ۲۵۶ « سطر ۱۱، المامطير [چیست]؟

نکته را باید اضافه کنم که اطلاعات بیشتری، دستکم مربوط به بعد از سال 387، بر آن باید افزوده شود؛ رجوع کنید به صفحه 288، زیرنویس 7. نکته دیگری را نیز باید یادآوری کرد. سپرنگر Sprenger نام نویسنده را به صورت المقدسى [Al – Mogaddasi] ضبط کرده و من نیز به پیروی ازاو، همین کار را کرده‌ام، با آن که می‌دانم که هیچ دلیلی در دست نیست که این شکل نام او را به المقدسى [Al – Magdisi] ترجیح دهیم. اما برخی محققان آلمانی، با استفاده از این کتاب، این شکل پیشنهادی بنده را بهتر دانسته‌اند، حال آنکه گویا نمی‌دانند که هر دو شکل صحیح و مصطلح است، چرا که اولی مشتق از شکل بیت المقدس یعنی البیت المقدس، و دومی مشتق از بیت المقدس است و در اصل تفاوتی ندارد]. در هر حال، یادآوری می‌شود که عنوان اثر همانی است که خود نویسنده به آن داده است.

بر رغم دقت بسیاری که برای جلوگیری از پیدایی غلط‌های چاپی به کار برده شد، با کمال نأسف در اینجا و آنجا اغلاطی دیده می‌شود که امید است خواننده آن را بر ما بیخشایند.

لیدن. 8 مارس 1906

م. ی دخویه